

napisano 12. oktobra in poslano v Gradec, popisuje dogodke v samem Mariboru takole:

Zvečer dne 11. oktobra je na pobudo nekaterih prebivalcev Maribora v mestu in okolici bilo plat zvona. Tudi 12. oktobra zjutraj so bili k preplahu. Vendar je bil v mestu mir. Še istega dne, to je 12. oktobra, je odšlo 60 mariborskih pripadnikov narodne garde in nekaj prostovoljcev s popoldanskim vlakom v Gradec. Večje udeležbe ni bilo, da bi šli na Dunaj — zaradi domačih razmer.

Mentaliteto dela učiteljstva naj ilustrira naslednji primer: Še nekako v juniju je šlo za to, ali naj se nastavi Rajmund Dominikuš kot učitelj v Ljutomeru ali ne. Sekovski konsistorij je odgovoril 3. julija, da je proti nastavitvi.

Zaradi svoje naprednosti in morda celo revolucionarnosti ni bil Dominikuš, doma iz Ptujja, nikoli nastavljen v Ljutomeru. Znano je, da je učiteljeval leta 1837 pri Sv. Juriju ob Ščavnici, od 1838 do 1841 pri Sv. Petru blizu Gornje Radgone, od 1842 do 1844 pri Sv. Križu pri Ljutomeru.⁵ Kam je bil prestavljen po tem letu, mi ni znano.

OPOMBE

Vsa podčrtavanja v besedilu članka so moja.

1. Steierm. Landesarchiv, Graz; Präs, fasc. za l. 1848, št. sp. 925, 926, 928, 1337, 1370, 1385, 1465, 1478, 2492, 5055. —
2. Bogo Grafenauer, Slovenski kmet v letu 1848, ZC II-III, 1948—1949, str. 7—62. —
3. Nekoliko podobne dogodke dne 9. aprila popisuje Fran Kovačič, Ljutomer, Zgodovina trga in sreza, Po Slekovečevih kronikah in drugih virih objavil profesor —, V Mariboru 1926, str. 26—27. —
4. Vasilij Melik, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, ZC II-III, 1948—1949, str. 77. —
5. Fran Kovačič, Ljutomer..., str. 248, 295, 337, za Ljutomer str. 96—113.

PRIPRAVE IN MISLI O IZDAJI SPOMENIŠKE TOPOGRAFIJE

KSENIJA ROZMAN

Spomeniška topografija naj bi zajemala vse kulturne in prirodne spomenike današnjega slovenskega ozemlja. Tako bi bile posamezne stroke zadolžene za izdelavo topografskega pregleda svojih in vseh tistih spomenikov sorodnih strok, ki so značilno ali odločilno pomagale oblikovati izraz njihove vrste. Pri izdajanju kompleksnega, z raznih vidikov zasnovanega dela pa bi bil potreben skupni okvir. Konkretno povedano: potrebna bi bila skupna določitev sektorjev našega ozemlja. O tem so govorili na prvi in drugi seji odbora za sestavo umetnostne topografije. Pogoji za novo izdajo umetnostne topografije v okviru spomeniške so namreč že dozoreli. O namenu, vzrokih in obliki bomo govorili v kasnejših odstavkih. Že skop pregled srednjeveške in novejšje dediščine gradiva te vrste pa nam dokaže, da obstoji tradicija pravzaprav že od XVI. stoletja dalje. Naša naloga je, ne da jo še dalje »gojimo«, marveč da ji damo tudi izpopolnjeno obliko.

Umetnostno topografsko zapuščino preteklih stoletij imamo ohranjeno v obliki vizitacijskih zapiskov, popotnih beležk, Valvasorjevega enciklopedično zbranega gradiva bivše vojvodine Kranjske in Koroške, Vischerjevih opisov štajerskih gradov, v delu že ožje umetnostno topografsko zainteresiranega J. G. Dolničarja ter v verzeh prelitih J. A. Gladičevih opisih Kranjske dežele. Na začetku XIX. st. izidejo Fr. A. Breckerfeldovi in H. G. Hoffovi topografski poskusi. Vse XIX. stoletje si namreč zastavlja nalogo »raziskovati in odkri-

vati posebnosti dežele«. Zato slede z organizacijo spomeniške službe prva poročila konservatorjev, narodnostno zainteresiranih ljudi, zbirateljev in ljubiteljev umetnosti pa tudi kuriozitet. XX. stoletje pa je dalo poleg metodološko in strokovno šibkih opisov nekaterih župnij prve zvezke umetnostne topografije. Tako je l. 1905 izšla v Mariboru Stegenškova »Dekanija Gornjegrajska«, ki obravnava samo cerkvene spomenike. L. 1909 je v 2. zvezku s »Konjiško dekanijo« korigiral svoj prvotni koncept toliko, da je poleg cerkvenih spomenikov zajel še grajske in dodal na začetku splošnejši pregled preteklosti konjiškega območja. Po prvi svetovni vojni je nastajal med l. 1922—1929 Steletov topografski opis kamniškega okraja. Za razliko od obeh Stegenškovih in kasnejših Maroltovih je zajel spomenike po sodno-upravni enoti. Na začetku podaja pregled splošnih in karakterističnih potez gradiva. Sledi podrobno obravnavanje objektov z upoštevanjem vseh dosegljivih arhivalnih in literarnih virov ter opisi spomenikov po strogo določenem redu in sistemu: začenja z zgodovinskim opisom, opisom zunanjsčine in notranjsčine ter opreme. Pri vsakem od teh ugotavlja kot strokovnjak umetnostno zgodovinske vrednote. Poleg cerkvenih in grajskih zajema še meščanske objekte. L. 1929 je izdal M. Marolt »Dekanijo Vrhniko«, l. 1931 prvi zvezek »Dekanije Celje« in 1932. leta drugi zvezek. V obeh primerih gre torej ponovno za naslonitev na cerkveno-upravne meje in obravnavanje samo cer-

kvenih spomenikov, tretji zvezek profane umetnosti pa je ostal nerealiziran.

Dne 10. okt. 1959. je bila na pobudo Referata za spomeniško varstvo OLO Ljubljana prvič po vojni sklicana seja za sestavo nove umetnostne topografije. Odbor je bil mnenja, da bo treba določiti kriterij, po katerem naj bi bilo slovensko ozemlje razdeljeno na posamezne enote, da bi večja mesta zaslužila monografsko obdelavo, da bo treba upoštevati ne samo posvetne in cerkvene, marveč tudi tiste arheološke in etnografske spomenike, ki so povezani z določenim krajem in so sodelovali pri oblikovanju lica naselja ali spomenika, pa čeprav so morda danes v raznih zbirkah ali muzejih. Prav tako bo treba zajeti spomenike NOV. Nov člen pri obravnavanju bo moment naselbinskega okolja (»varstva domačije«), ki doslej še ni našel zasluženega mesta v nobeni od omenjenih topografij. Novo delo naj bi vsebovalo čim več fotografij, skic in tlorisov. Uvod bi podal nek celoten prerez o kulturnem dogajanju, razvoju in glavnih značilnostih določenega območja. Glede določanja meja posameznim topografskim odsekom pa smo sklenili naslednje: strokovnjaki naj vršijo na karto Slovenije meje z vidika sodno-upravnih in cerkvenih enot ter meje, ki dele Slovenijo v zaključena dialektološka, arheološka in umetnostno-zgodovinska področja. Na podlagi teh bi bilo namreč šele mogoče smiselno in zgodovinsko upravičeno začrtati posamezne meje enot. 12. marca 1960 se je odbor ponovno sestel. Medtem je Referat za spomeniško varstvo OLO Ljubljana zbral za svoj okraj določeno število evidentiranih in zasilno opisanih spomenikov svojih občin, o čemer smo na seji tudi poročali. Teža in smisel sklicanja druge seje pa sta bila v podrobnejši določitvi enot, ki bi jih obravnavali posamezni zvezki umetnostne topografije. Izgotovljeno arheološko, dialektološko in sodno upravno karto je odbor pregledal in ugotovil, da predstavlja arheološka karta sprejemljiv primer, kakšna naj bi sploh bila razdelitev Slovenije. Ker pripravljajo arheologi prav tako pa Zveza borcev Slovenije za spomenike NOV podobno akcijo sistematičnega topografskega zbiranja gradiva kot umetnostni zgodovinarji, bi bilo potrebno, da bi Zavod za spomeniško varstvo LRS kot osrednji in republiški organ sklical posvetovanje predstavnikov omenjenih strok. Tako bi bilo edino mogoče določiti meje enotam, seveda z upoštevanjem pripomb vseh prizadetih strok. Skupno bi namreč

mogli določiti stične meje, ki bi bile za vse upravičene in sprejemljive. Razume pa se, da bi to pomenilo le enoten okvir, ki bi ga tako arheologi kot umetnostni zgodovinarji in drugi delili še na svoje lastne podenote, določene v sporazumu s konservatorji okrajev ali strokovnjaki.

Če že načenjamo vprašanje o novi umetnostni topografiji ter o delu, ki smo ga opravili njej v prid, naj povemo tudi nekaj o njenem pomenu. Brez topografsko fiksnih in evidentiranih umetnostno zgodovinskih spomenikov je oteženo delo tako za posamezne umetnostno zgodovinske vrste kot tudi za sestavo celotne podobe gradiva te vrste. Celotna podoba bi bila namreč nujno potrebna zaradi spomeniško-varstvenih ukrepov, ki bi varovali zaključene celote, kot tudi zaradi pridobitve kompleksnega pregleda spomeniške Slovenije. Spomeniško jo imenujem zato, ker je sicer po kvadratnih kilometrih majhno ozemlje utegnilo v teku stoletij strniti na svojem območju pod različnimi družbenopolitičnimi, gospodarskimi in kulturnimi pogoji pisano, a številno vrsto najrazličnejših kulturnih spomenikov. Ti spomeniki predstavljajo sicer logičen člen v vrsti t. i. subalpskih predelov, razlikujejo pa se po svojevrstnih, za naše ozemlje tipičnih momentih, ki so bili doslej dokazani v romanskem in baročnem stavbarstvu ter gotskem slikarstvu in kiparstvu. Z zbranim gradivom — seveda tudi primerno ilustriranim — bo nedvomno umetnostna topografija pripomogla k hitrejšemu in lažjemu razjasnjevanju in povezovanju podobnih ugotovitev za vsa obdobja in vse umetnostne dejavnosti.

Čas nam narekuje, da se znova lotimo pred leti začetega dela. Zvezni zakon (Ur. list FLRJ 17-294/59) predpisuje s svojim 33. členom obvezno registracijo vseh premičnih in nepremičnih predmetov ali področij kakršne koli narave, ki predstavljajo kulturni spomenik. S tem se sama po sebi vsiljuje misel o dvojnem učinku z opravljanjem enega dela. Z razširjeno dejavnostjo po zakonu določenega dela bomo mogli zadostiti tako predpisu kot tudi zahtevam, ki jih zastavlja topografija. Naglo naraščanje in razraščanje novih mestnih, predmestnih, pa tudi vaških naselij terja svoj odgovor na vprašanje o zgodovinskem jedru naselja, o njegovem odmiranju ali rasti ter o pomenu ohranitve z utemeljitvijo: kaj nam predstavlja, čemu je vredno varovanja in do kakšnih mer bi bili dopustni posegi z

zgraditvijo novih ali adaptacijo starih objektov. Mislím, da je dovolj aktualno vprašanje, poleg tega pa tudi pereče in opravljeno, da bomo spregovorili prav v zvezi z omenjenim razvojem naselij tudi o našem naselbinskem momentu oziroma »varstvu domačije«, kot je bilo sklenjeno že na prvi seji odbora za umetnostno topografijo. O tem še ni bilo širše govorjeno. Gre med drugim nedvomno za to, da smotrno in smiselno ohranimo ter vključimo v sodobno življenje vse zgodovinsko pomembne in krajinsko značilne črte določenega teritorija.

O ŽIDOVSKEM TRGU V PIRANU

Med starinske zanimivosti Pirana, ki bi gotovo zbudile pozornost marsikaterega gosta, če ne bi ostajale tako skrite, spada tudi stari Ghetto — židovski trg.

Ta neopazni trgec, ki ga z blodnjakom uličice zgornje Punte veže tako ozek in nizek prehod pod obokom, da z malo večjim vozom ne bi mogel skozenj, če bi že do njega lahko prišel, je bil v srednjem veku nekaj časa pomembno gospodarsko središče mesta, sedež denarništva in trgovine. Tu so živeli in trgovali židovski priseljenci, ki so jih piranski župani v soglasju z Beneško republiko vabili od srede XV. stol., da bi poživili slabokrvno trgovino mesta, a zlasti da bi s krediti razgibali denarni obtok. Cerkev svetega Štefana, ki z eno stranico zapira severovzhodno stran trga, je nastala iz bivše sinagoge. Po pripovedovanju starega Piranca je bil na podstrešju te cerkve še v zadnjih letih italijanske vladavine shranjen del inventarja nekdanje židovske molilnice, ki pa je potem izginil — gradivo, ki bi utegnilo biti zanimiv prispevek zbirkam Mestnega muzeja, je verjetno postalo plen verskih fanatikov. V cerkvi sami dandanes spominja na davnino samo še z grobo roko in v grobem antisemitskem duhu naslikana freska na stropu: Kamenjanje svetega Štefana. Tako je katoliška cerkev štela za potrebno, da še post festum obračuna s svojimi židovskimi predniki, ko je po njihovem odhodu iz Pirana prevzela njihovo dediščino.

O dejanju in nehanju piranskega Ghetta bo treba vire še poiskati. V Mestnem arhivu na žalost ni ohranjenih dokumentov. Zato bo za raziskovalca naše Istre toliko dragocenejša kratka, a nadvse zanimiva razpravica, ki jo je o postanku, razvoju in koncu piranske skupine židovskih bančnikov napisal istrski zgodovinar profesor Antonio Ive iz Rovinja. Napisal jo je najprej v francoščini za Revue des études juives (april-junij 1881), nato pa jo je v italijanskem prevodu izdal v drobni knjižici.¹ Med drugim objavlja tu celotno besedilo Kapitolov (statuta) Obrestne banke (feneratizio — obresten, pozneje oderuški) oziroma o Židih v Piranu. Kapitolu nam kažejo izredno živo sliko gospodarskih razmer istrskega mesta v poznem fevdalizmu in zaslužijo, da bi se njihove analize lotil gospodarski zgodovinar.

Jasno je, da je umetnostna topografija pomočnik tako umetnostnemu zgodovinarju strokovnjaku kot tudi ljubitelju umetnosti. Določen delež bo gotovo darovala tudi zgodovinarju, arheologu, kulturnemu zgodovinarju in še drugim. Občinam samim bo v orientacijo o njihovi »posesti« kulturnih spomenikov, ki so jih dolžne varovati in upravljati. Domačemu in tujemu turizmu bo prav gotovo pripomoček, ki ga za zdaj skušajo zasilno nadomeščati razni prospekti. Skratka: razkrila in postavila bo v jasnejšo luč našo pestro, številno in zanimivo kulturno zakladnico.

Prvi bančniki v Istri in Trstu so bili Toskanci, ki so se po vzhodni obali Jadrana naselili v XIII. in XIII. stol. A niso pognali korenin — njihove obresti so bile preoderuške, razen tega pa so kršili pogodbe in statute. Polagoma so jih začeli nadomeščati Židje, ki so sčasoma zavzeli monopol nad financami istrskih mest in ga obdržali do srede XVII. stol. Med prvimi, ki je v zgodovini ostalo zapisano njegovo ime, je bil Majer s svojo družino v Trstu; njegova banka se omenja 1466. Majerjeva vdova je pozneje odprla banko v Izoli, nasledil jo je sin David. Piranci so že leta 1483 vabili Žida Mojzesa, naj bi odprl banko pri njih, a je odklonil, češ da ne more najti družabnikov, sam pa naloge ne zmore. Očitno pa mu tudi pogoji niso bili po volji. Naslednjega leta je piranski župan Delfino dal sestaviti nove, ugodnejše Kapitole, ki jih je potrdil tudi beneški dož Giovanni Mocenigo. S tem se je v Piranu uvedlo bančno podjetje Žida Jožefa in njegovih družabnikov, ki je po svojih dedičih in naslednikih ostalo monopolni gospodar na piranskem denarnem trgu do leta 1635.

Konec tega leta je banka iz neznanih razlogov nehala poslovati, a kakor kaže, je trgovina v mestu zaradi tega zašla v težave. Najbližji banki sta bili tedaj v Izoli, onkraj Piranščine, in v Trstu, onkraj beneških meja. Izolska ni mogla posojati zunanjim trgovcem, tržaška pa je zahtevala previsoke obresti. Piranci so se obrnili na kapitana v Rašpu, beneškega upravitelja Istre, naj Jožefovim naslednikom obnovi privilegije iz leta 1484. Tedaj sta v mestu živela trgovca Vivian Sacerdote in Iach Stella s svojima družinama. Stvar se je nekaj časa vlekla, nazadnje pa je bila prošnja zavrnjena. Oblast je naročila piranski občini, naj namesto banke ustanovi rajši zastavljalnico (Monte di pietà, 1634). Sacerdote in Stella sta tedaj zaprosila, naj se jima obnovijo pravice glede bivanja in opravljanja trgovine brez bančnih poslov. Reševanje te prošnje se je spet precej zavleklo in med spisi s tem v zvezi je prof. Ive v arhivu kapitanata v Rašpu tudi našel prepis Kapitolov iz leta 1484, napravljen 1681. Kakor prej izvirnik, je v novejšem času izginil tudi ta prepis.² Najzanimivejša mesta iz Kapitolov, ki jih podajamo po prof. Iveju, določajo: